

## *Laudatio matris, az anya dicsérete*

*Megjegyzések Apáczai Csere János  
Encyclopaediájának történelemszemléletéhez  
Esettanulmány*

Apáczai Csere enciklopédiájának kilencedik fejezete, *Az ekkéig megtörtént dolgok* cím alatt valójában a teremtéstől a megírás jelenéig (1654) egyfajta világtörténetet vagy világtörténeti kronológiát ad, ami az *Encyclopaedia* tudományrendszerében a történelem diszciplínájának<sup>1</sup> felelne meg. Noha az egész *Encyclopaedia* és Apáczai Csere életművének irodalomtörténeti méltatása az okkultmisztikus tanítások kiküszöbölését hangsúlyozza, illetve a világi tudományosság és a művelődés polgári reformját hirdetve a felvilágosodás megelőlegezését jelenti ki,<sup>2</sup> a kilencedik fejezet ennek igencsak ellentmond. Ugyanis a következőket olvashatjuk:

„**1270.** *Krakkó mellett egy főasszony egyszersmind harminchat gyermeket szül. (...)*

**1276.** *Egy főasszony Hollandiában egyszersmind 365 gyermeket szül(...)*

**1576.** *A hennebergi comes felesége 365 gyermeket szül.*”<sup>3</sup>

Apáczai kijelentései ezekről a szokatlan szülésekről, egyszerre 36, sőt 365 gyermek, történeti igazságként (*megtörtént dolgok, res gestae*) mutatkozik ebben a fejezetben, noha igen távol áll attól a racionalitásképzettől, amit magunké-

nak vallunk a XXI. században, vagy amit a felvilágosodással szoktunk asszociálni. Az ezekre a kijelentésekre is érvényes irodalomtörténeti magyarázat kimerül annyiban, hogy rámutat: a kilencedik rész itthon és nem Hollandiában készült, ráadásul elsietett munka eredménye.<sup>4</sup>

E bizarr szüléseknél is zavaróbb, hogy a középkori és koraujkori magyar történelem jelentős eseményeit Apáczai gyakran eltéveszti,<sup>5</sup> látszólag újabb bizonyítékát szolgáltatva a ténynek, hogy nagyon sietett ezzel a fejezettel.

E különleges szülések eseténél maradva, emlékeztetnünk kell arra, hogy az *Encyclopaedia* modern kiadását végző Szigeti József is ezzel kapcsolatosan a gondozott szöveghez mellékelt jegyzetekben említi, hogy ez a fejezet főként kultúrtörténeti adatokat és különlegességeket, rendkívüli eseményeket tartalmaz, amelyek iránt igencsak fogékony volt a kor embere.<sup>6</sup>

Továbbra is fontos marad az irodalomtörténet által megválaszolatlanul hagyott kérdés, miszerint ezek a furcsa szülések, mint rendkívüli események, mennyiben valós események, hogyan viszonyulnak ahhoz a tudományossághoz, ahhoz a racionális és objektív, *a felvilágosodást megelőlegező, az okkult és misztikus tanításokat ignoráló* enciklopedikus tudáseszményhez, amely egy polgári típusú, világi műveltségen belül a hiedelmek ellenében a ráció győzelmét hivatott képviselni? Továbbá az *Encyclopaedia* történelmet lefedő fejezetéről lévén szó, kérdés, hogy ez milyen történelem-,

múlt-, történetírás-képzettel operál, ez mennyiben kompatibilis a mi értelmezéseinkkel. De mindenekelőtt kérdés, hogy tartható-e az az irodalomtörténeti diskurzus, amely szem elől tévesztve a kulturális kontextus történeti-antropológiai jelentőségét, kizárólagos ellentéppárokkal (elit–populáris, valós–fiktív, racionális–irracionális, tudományos–babonás, okkult, tudomány–hiedelem) próbálja sematikusan inkább leírni, mint interpretálni ezt a szöveget.

Jelen dolgozat e kérdések rövid, gyakran csak vázlatos megválaszolását vállalhatja fel csupán.

*A dolgok, ahogy valójában történtek...?!*

Apáczai enciklopédiájának forrásai közt a kor legszínvonalasabb szerzői és munkái szerepelnek,<sup>7</sup> sőt Apáczai maga szervesen illeszkedik a XVII. századi európai enciklopedizmus tradíciójába. A kilencedik fejezet megírásához többek közt felhasználta a korszak egyik jelentős enciklopédiaszerzőjének, *Alstedius*nak a munkáját, sőt Bán Imre szerint a magyar történelmi vonatkozások, egy kivétellel, mind Alsted enciklopédiájából származnak.<sup>8</sup> Az Apáczai által emlegetett 1270-es, 1276-os, 1576-os események mind megtalálhatóak Alstedius *Thesaurus Chronologiae* c. művében, melynek *CHRONOLOGIA Mirabilium quondam beneficiorum & judiciorum Dei* című fejezetében némi különbséggel ugyan<sup>9</sup> (Apáczainak

más források is áll(hat)tak rendelkezésére), de alapvetően ugyanazoknak az események a rögzítése olvasható:

„1232. *Mechtildis, comitissa Hennebergensis, parit una vice 350 liberos (...)*

1270. *Comitissa quedam prope Cracoviam una vice parit 36 liberos. (...)*

1276. *Margaretha, Hermanii Comitiss Hennenbergici uxor, una vice parit 365 liberos, ut Ludovicus Vives, Erasmus Roterodamus, Nathan Chytraeus, Phillipus Camerarius, & monumenta testantur.*”<sup>10</sup>

A nevezetes szülés, szülések forrásainak számbavételénél sokkal izgalmasabb azt nyomon követni, hogy a tankönyvnek szánt *Magyar Encyclopaedia*, ezt a számunkra elsősorban képtelen történetet, tudományos és történeti igazság gyanánt, hogyan továbbította. Apáczai Csere János leghíresebb tanítványa, a később erdélyi kancellár Bethlen Miklós volt. A Bethlen-kutatás azt is bebizonyította, hogy Bethlen Miklós tankönyvként használta a *Magyar Encyklopaediát*. Noha Apáczai hatása markánsan nyomot hagy Bethlen egész életében, gondolkodásában, de főként írásaiban, ő nem emlegeti ezt az európai elterjedtségű,<sup>11</sup> exemplum értékű eseményt. Bethlen Miklós fia Mihály viszont, akinek apja mintanevelést biztosított, és aki valószínűleg nemcsak apja peregrinációs tanulmányútját járja újra, de valószínűleg a kancellár diákkori könyveit is használja (köztük az *Encyclopaediat*) hollandi-

ai peregrinációja során izgalmas látogatásról készít beszámolót:

*„Anno 1693. Die 30. Julij. Mentünk Hágából Honslardik nevű faluban, ahová menetelünkben mentünk által Lausdun nevű falon, amelyben muttatyák annak az grófné asszonynak a temetését, amely egy hassal szült 365 gyermekeket, kiket réz medencében, a férfi gyermekeket külön, a leányokat is külön, keresztelt meg a trajectumi püspök. János a férfi, leány pedig Erzsébet, kik azon nap mind az anyokkal edgyütt megholtanak, és in illius rei memoriam a réz medencéket feltették az epitaphiumra, kit is az ő sok gyermekivel ott temettek el, lött Nagypénteken, 1276. esztendőben.”<sup>12</sup>*

Noha a három forrás (Alstedius, Apáczai, Bethlen) egyértelműen kapcsolatban vannak egymással, sokkal inkább kiegészítik egymás információit, és az időpont (1276 vagy 1576) változatossága ellenére is egyértelművé teszik, hogy a korabeli befogadásban<sup>13</sup> ez egy igaz történet, amely valós eseményeket rögzít. Szöveges és tárgyi bizonyítékait emlegetik a források ennek a *rendkívüli*, de igaz történetnek, amely nem mond ellent egy jellegzetesen XVII. századi valóságnak. Mert a valóság maga kulturálisan és társadalmilag konstituált. Nem írható fel sem a valóság, sem a ráció, sem az igazság olyanfajta képlete, amely az időbeli, kulturális, társadalmi különbségek ellenére is változatlanul érvényes maradna. Következésképp a háromszázhatvanöt gyerek megszülése, amely-

nek szöveges és tárgyi bizonyítékait emlegetik a hivatkozott források (Alstedius, Apáczai, Bethlen), egy olyan valóságkonstruktum keretein belül igaz, valós történet, amely a jelen kulturális, társadalmi berendezkedettsége felől már nem érvényes, de a XVII. századi viszonyok felől feltétlenül az.

Következésképp nem nyilvánítható egyértelműen fiktív történetnek sem, hiszen nem rendelkezünk sem azzal az abszolút igazság-, valóságmintával, amelyhez viszonyítva ennek fiktív volta bizonyítható lenne. A valóságnak egy olyan kulturális pluralitásával szembesülünk, ami relativitást implikál, sőt el kell ismernünk, hogy a racionális és tudományos, sőt objektívnek tekintett érveink, egy kulturálisan és társadalmilag konstituált hiedelemrendszernek az összetevői, amelyek nem jobbak, igazabbak, hitelesebbek annak a hiedelemrendszernek az argumentumainál, amely valóság gyanánt állítja, hogy egy szüléssel háromszázhatvanöt gyerek látott napvilágot 1276-ban.

### **A magyar és az európai tradíció mint előzmény**

Ennek legfőbb bizonyítékait maga a közvetlen kontextus, az *Encyclopaedia* kilencedik fejezete adja, amely a háromszázhatvanöt gyerek születésén kívül egy sor olyan történetet, eseményt említ (természeti csapások, pestis, háború, árvíz, földrengés, nagy hó), amelyek egyen-

ként *rendkívüli események*, mindig túlmutatnak magukon, argumentumok egy olyan hiedelemrendszeren belül, melynek világnézeti képletét egy sajátos kulturális narratíva artikulálja.

„**16.** *Ovidius számkivetésben hal meg. Véres üstökös csillag támad. (...) 66. Egy üstökös csillag hat holnapig tündöklik. Kisebb Ásiában a földingás miá három váras süllyed el.*”<sup>14</sup> A rendkívüli szülések, de az üstökösök feltűnéséből levezetett háború, pestis, árvíz mint igaz és valós, konkrét évszámhoz kötött események ugyanazt a történelemteológiai koncepciót implikálják, amelyet a fejezet műfaji (világkrónika) sajátosságai is visszaigazolnak.<sup>15</sup>

A középkori történetírás kedvenc műfaja a világkrónika volt, amely a világ teremtésétől a megírás jelenéig beszélt el a világ eseményeit, ami általában a hamarosan közelgő Utolsó Ítéletnek szokott megfelelni. Ezek történelemteológiai háttérét egy olyan spekuláció képezte, amely az esetek többségében a világ létezését hatezer esztendőre becsülte, így a hamarosan bekövetkező világvég perspektívája határozta meg a beszámolót, ez működött szelekciós elvként is a „jelentős” események exponálását illetően, magyarán minden említésre méltó dolog valamiképpen a világvéggel vagy az erre való utalással függött össze. Az elbeszélte események rendkívül változatosak voltak (akárcsak Apáczai beszámolójában), a nagy csaták, hősök említése mellett az üstökösök feltűnése, a pestis vagy háromszázhatvanöt gyerek egy alkalommal történő születése is helyet, sőt pontos, az

elbeszélés kronológiájának megfelelő dátumot kapott. Ugyanis a világkrónika mint tudós alkotás azzal a céllal lépett föl, hogy példákkal illusztrálja, miképpen nyilvánulnak meg Isten tulajdonságai az emberi dolgok menetében. Ebben a műfajban a történeti ténynek nem jutott hely.<sup>16</sup>

Székely István írta meg az első magyar nyelvű világkrónikát,<sup>17</sup> sőt a legelső kalendáriumot is,<sup>18</sup> amely az események reprezentálását, igaz kisebb léptékben, de hasonló kronologikus-analízis feljegyzések formájában valósította meg. Ennél is fontosabb, hogy nagyjából ugyanaz a történet-teológiai koncepció határozza meg az ő beszámolóját is, tehát a *raritások*, a különleges és rendkívüli dolgok jelentős eseményekként való bemutatása itt is hasonló jelentőségű, akárcsak Apáczai művében. „**1546.** *Nemetszaga Meclinia nevu varosba kis aszon hauanac hetedic napian oll nag sapor és mendör ges lőn, hogy harom szaz embernel töb holt meg á varosba...Továbbá egy aszoni allat halua talaltatot, kinec az eleuen giermeket ki hassitottac a hasabol.*”<sup>19</sup> Vagy: „**1492.** *Elsatiaba á tiszta egből nag' kő essec ala finies nappal.*”<sup>20</sup> De nyilván itt is megjelenik a baljós üstökös, amely mint ómen mindig valami már megtörtént, vagy közelebbről bekövetkező rosszra utal. Székely István úgy véli, hogy a nagy törökverő hős, Hunyadi János halála is egy üstökös megjelenésével függ össze: „**1456.** *Magiar Országba nag' üstökös csillag láttatéc, kinec lá-*



*tása koran meg betegüle á Hvniadi Ianos vgian ottan feier varba, es ki hozatvan onnat magat meghala...*<sup>21</sup>

De az Apáczai tanítvány Bethlen Miklós emlékiratában<sup>22</sup> is, mint a múltból szóló beszámolóban, a bizarr, rendkívüli események (álmok, látomások, jóslatok, nyáridején esett hó, üstökösök) feljegyzése gyakori, sőt ezek asszociálása a hamarosan bekövetkező világvéggel egyértelmű. Mindez azzal magyarázható, hogy a protestáns európai hagyományban Wittenberg centrummal már a XVI. században, középkori előzmények alapján kialakul az a sajátos protestáns történelemteológiai koncepció, amelynek nyomai, módosult változatai a XVII. században is következetesen jelen vannak az európai és a magyar hagyományban egyaránt.<sup>23</sup>

A középkor történelemtapasztalatáról kijelenthető, hogy a történetiség pl. egy Ágoston, Beda, Isidorus által képviselt eszkatologikus-apokaliptikus történelemteológiai tradícióval, illetve a Szentírás kanonizált és apokrif könyvei által szolgáltatott jövendölések hagyományával függ össze. A reformáció történelemteológiai nézetei főként Luther és Melanchthon munkássága mentén értékelhetőek, azonban itt is érvényesülnek félreérthetetlen középkori előzmények. Az ún. wittenbergi történelem-szemléletet összegző Melanchthon egy még jellegzetesen középkori világkrónikára (*Carion-krónika*) támaszkodik, ennek javított kiadásai<sup>24</sup> és világtörténelmi előadásai<sup>25</sup> együttesen járulnak hoz-

zá e történelemteológiai koncepció európai népszerűsítéséhez. Ez a koncepció erőteljesen a keresztény–pogány csatározások akár magyarországi tapasztalatára is alapozva a világvéget hirdeti, amelyet az európai kereszténység bűnös, parázna, elfajult életmódjával teljesen kiérdemel, sőt a török maga a *flagellum Dei*, vagyis Isten ostora. A bűnbűnhődés gondolat a középkori apokaliptikus tradíciókkal együtt az antikrisztológiát<sup>26</sup> állította előtérbe, ami Apáczai korára már nem annyira hangsúlyos, maradt az elkövetett bűnökért bekövetkező feltétlen bűnhődés gondolata.

A magyar szellemiségben már a XVI. század derekán, sőt a 40-es évektől kezdődően<sup>27</sup> megjelenik a wittenbergi történelemszemlélet, a közvetítők nyilván főként a peregrinusok, akik számára Wittenberg ez idő tájt európai egyetemjárásuknak egyik központja. Noha nem hallgatta Melanchthont, hisz Krakkóban tanult, Székely István említett *Világkrónikája* már egyértelműen hordozza e jellegzetesen reformátori szemléletet. Károlyi Gáspár *Két könyve*<sup>28</sup> és Farkas Andrásnak a zsidó–magyar sorspárhuzamot hirdető műve<sup>29</sup> jelzik a szemlélet térhódítását. Úgy, ahogy Károlyi Gáspár sem tekinthető egyértelműen úttörőnek, a wittenbergi történelemszemlélet mint eszkatologikus történelemteológiai narratíva sem precedens nélküli a magyar kultúrában. A tatárjárás mint történelmi esemény már beépít a közösségi és kulturális emlékezetbe olyan, a reformáció vagy a

XVI–XVII. századi protestantizmus által újra előhívott gondolatokat, mint a zsidó–magyar sorspárhuzam, a bűn és bűnhődés motívuma, a hamarosan bekövetkező világvég és utolsó ítélet.

A XVII. század meghatározóan kálvinista, a 40-es évek végétől puritánus szellemisége, bár nem számolja fel, de a század folyamán különböző fokú intenzitással engedi érvényesülni ezt a történelemteológiai koncepciót.<sup>30</sup> Apáczai enciklopédiájának történelemmel fogalakozó fejezete, tehát egy olyan kulturális narratívára (reformatori történelemteológiai tradíció) hagyatkozik, amely a világvég (várás) valósága és közösségi emléke felől artikulál egy nagyelbeszélést a világ létezéséről, a teremtéstől a megírás jelenéig tartó fontos eseményekről, vagyis a történelemről.

### *Konklúziók*

A fenti példák és fejtegetések valójában azt a kontextust és szövegkorpuszt mutatják be, amely az enciklopédia kulturális hátterét képezi. A korabeli gondolkozás, tudományosság, diskurzusainak olyan a jelen tudományosságától, világnézetétől eltérő jellegét kell felismernünk, amely láthatóvá teszi azt a diszkrepanciát, ami például az enciklopedizmus fogalmának mai és XVII. századi jelentése, képzete közt áll fenn. Apáczai, mai megfogalmazásban látszólag, hihetetlen, babonás és tudománytalan állí-

tása egy hollandiai asszonyról, (valószínűleg Margaréta grófné, a hennebergi gróf felesége), aki egyszerre háromszázhatvanöt gyereket szül, elsősorban annak erős bizonyítéka, hogy a valóság, a tudás, sőt a tudomány is, „csak” koronként, kultúránként változó konstruktum, konvenciók halmazából álló hiedelemrendszer. Furcsán hangzik, de amennyiben a korszerűség mint fogalom működtethető, Apáczai XVII. századi viszonyok közt, vagyis az ő korában korszerű (up to date) szemlélet képviselője. Történelemszemlélete azon a *korszerű* teológiatudományi horizonton nyugszik, melynek maga is doktora, perspektívája pedig a körré a nagyelbeszélés köré szerveződik, amely egy eszkatológikus irányultságú narratívumban véli megmintázni a világ fennállását, de főként a történelem működését. Ennek a nagyelbeszélésnek viszont olyan történetteológiai sarkpontjai vannak, amelyek toposzok, közösségi és kulturális emlékek mint argumentumok alkalmazásán keresztül beszélnek el a történelmet, implicit módon a múltat. Ez a múlt pedig egy olyan valószerű elbeszélés, melynek koncepciója eszkatológiai és apokaliptikus képzetekkel, ezekre utaló rendkívüli történésekkel, jelekkel, ómenekkel argumentál az axióma mellett: Isten legbölcsebb és legigazságosabb akarata irányítja a történelmet. Ez legalább annyira hihető vagy hihetetlen kijelentés számunkra, mint az az állítás, miszerint: 1276-ban egy főasszony Hollandiában egyszersmind háromszázhatvanöt gyermeket szült.

APPENDIX

I.

„1270. Krakkó mellett egy főasszony egyszersmind harminchat gyermeket szül. (...)

1276. Egy főasszony Hollandiában egyszersmind 365 gyermeket szül.(...)

1576. A hennebergi comes felesége 365 gyermeket szül.”

(APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, kiad. SZIGETI József, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977, 373–376.)

II.

„Anno 1693. Die 30. Julij. Mentünk Hágából Honslardik nevű faluban, ahová menetelünkben mentünk által Lausdun nevű falon, amelyben muttatyák annak az grófné asszonynak a temetését, amely egy hassal szült 365 gyermekeket, kiket réz medencében, a férfi gyermekeket külön, a leányokat is külön, keresztelt meg a trajectumi püspök. János a férfi, leány pedig Erzsébet, kik azon nap mind az annyokkal edgyütt megholtanak, és in illius rei memoriam a réz medencéket feltették az epitaphiumra, kit is az ő sok gyermekivel ott temettek el, lött Nagypénteken, 1276. esztendőben.”

(*Bethlen Mihály útinaplója[1691–1695]*, kiad. JANKOVICS József, Magyar Helikon, Bp., 1981, 47.)

III.

„1232. Mechtildis, comitissa Hennebergensis, parit una vice 350 liberos (...)

1270. Comitissa quedam prope Cracoviam una vice parit 36 liberos. (...)

1276. Margaretha, Hermanii Comitiss Hennebergici uxor, una vice parit 365 liberos, ut Ludovicus Vives, Erasmus Roterodamus, Nathan Chytraeus, Phillipus Camerarius, & monumenta testantur.”

(Johannis-Henrici ALSTEDII, *CHRONOLOGIA Mirabilium quondam beneficiorum & judiciorum Dei* = J. H. A., Thesaurus Chronologiae, Herbormae, MDCXXXVII, 306.)

JEGYZETEK

---

<sup>1</sup> A (diszciplína) terminus valóban vitatható, hiszen csak a pozitívizmus korában alakul ki a történelem, történetírás, mint tudományos diszciplína, a hivatásos – oktatói és kutatói feladatokat egyaránt ellátó – történész is ebben a korszakban jelenik meg. Erről bővebben: NOIRIEL, Gérard, *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemtől tudománnyá válásáig*, Napvilág Kiadó, Bp., 2001, 69–99.

<sup>2</sup> BÁN Imre, *Apáczai Csere János = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Akadémiai Kiadó, Bp., 1964, 239. (A továbbiakban BÁN 1964.)

<sup>3</sup> APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, kiad. SZIGETI József, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977, 373–376. (A továbbiakban: APÁCZAI 1977.)

<sup>4</sup> Vö. BÁN 1964, 244.

<sup>5</sup> Apáczairól készült monográfiájában érvel így Bán Imre, ugyanis másképpen nem bírja megmagyarázni a tényt, hogy Apáczai nem említi a tatárjárást, Nagy Lajos uralkodását, sőt a mohácsi csatát (1526) láthatóan összetéveszti a várnai csatával (1444). Vö. BÁN Imre, *Apáczai csere János*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1958, 308. Apáczai valóban meglepő dolgokat említ Moháccsal kapcsolatosan, noha ennek, meglátásom szerint, más magyarázata is lehet, mint amit Bán Imre fogalmaz meg. Apáczai kijelenti: „1527 (sic!) Lajos Király 200000magával elvész a török miatt a frigy felbontásáért.” (APÁCZAI 1977, 375.) Apáczai valóban téves adatai (az időpont, a sereg létszáma, a konfliktus oka) azonban nem egyedülálló, a korszak magyar vagy német nyelvű emlék- és történetirodalmában, különösen akkor, ha a szerző erdélyi és protestáns vagy például német anyanyelvű. Mohács XVII. századi erdélyi megítélése korántsem egyezik azzal a magasztos Mohács-képpel, amit Brodarics nyomán a magyarországi latin nyelvű történetírás hagyományoz.

<sup>6</sup> APÁCZAI 1977, 493.

<sup>7</sup> Az irodalomtörténet-írás a következő szerzőket azonosította be: Descartes, Ramus, Scribonius, Regius, Fenner, Amesius, Alstedius. Vö. BÁN 1964, 242.

<sup>8</sup> BÁN 1958, 308.

<sup>9</sup> Amennyiben Apáczainak forrásul szolgált ez a mű, megállapítható, hogy Apáczai felcseréli vagy összecseréli az 1276-os eseményeket az 1576-os eseményekkel, ugyanis *Encyclopaediájában* 1576-os időponttal rögzíti a 365 gyerek születését, miközben Alstediusnál 1276 áll. Nem zárható ki az sem, hogy egy másik forrást követ Apáczai, amely ehhez a dátumhoz köti a nevezetes szülést.

<sup>10</sup> Johannis-Henrici ALSTEDI, *CHRONOLOGIA Mirabilium quondam beneficiorum & judiciorum Dei* = J. H. A., Thesaurus Chronologiae, Herbornae, MDCXXXVII, 306.

<sup>11</sup> Nem túlzás európai elterjedtségről beszélni, mihelyt Apáczain kívül nemcsak Alstedius művében, hanem az általa hivatkozott szerzőknél (Erasmus, Camerarius, Chytraeus) is előfordul.

<sup>12</sup> *Bethlen Mihály útinaplója [1691–1695]*, kiad. JANKOVICS József, Magyar Helikon, Bp., 1981, 47.

<sup>13</sup> Apáczai *Encyclopaediájának* megjelenése előtt már van nyoma ennek a recepciónak, hiszen az 1634-ben Hollandiában peregrináló Haller Gábor (1614–1663) felkeresi a nevezetes falut, amely a látványos szülést követő keresztelőnek helyett adott. Emlékiratában olvashatjuk: „...[1634 augusztus 9] *Lungdulumban voltam az templomban, az hun egy gróf asszonynak gyermekeit (mely egyszersmind 365. szült volt) megkeresztelték, ugyanott vagy az*

*medence is, melyben megkeresztelték az férfi gyermekeknek nevek János, az leányoknak Erzsébeth.*” (HALLER Gábor, *Járásimról, hallásimról való számtartásom = Emlékezetül hagyott írások. Erdélyi magyar emlékirók*, szerk. VERESS Dániel, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1983, 319).

<sup>14</sup> APÁCZAI 1977, 368.

<sup>15</sup> „533. Egy üstökös csillag tetszik fel, mely után sok ártalmas dolgok következnek: földingások, döghalál, árultatások s a többi. (...) 911. A magyarok Németországot pusztítják; egynéhány üstökös csillag látszott.” (APÁCZAI 1977, 370–371)

<sup>16</sup> *Humanista történetírók*, szerk., KULCSÁR Péter, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1977, 1157.

<sup>17</sup> Vö. SZÉKEL Estván, *Chronica ez vilagnac yeles dolgairól*, Cracco, 1559.

<sup>18</sup> A krónika facsimile kiadása Gerézdi Rabán érdeme. A kiadáshoz csatolt utószavában így jellemzi a *Calendariumot*: „*Magyar nyelvű Calendarium-a, az első magyar nyelvű nyomtatott naptárunk bármilyen szerény kezdeményezésnek is tűnik ma már, korabeli viszonylatokat figyelembe véve, tudós igényű munka. Afféle középkori típusú örök naptár.*” Vö. GERÉZDI Rabán, *Utószó = Székely István Krónika ez világnak jeles dolgairól, Krakko 1559*, kiad. GERÉZDI Rabán, Akadémiai Kiadó, Bp., 1960, 14. (A továbbiakban SZÉKELY 1960).

<sup>19</sup> SZÉKELY 1960, 234r.

<sup>20</sup> SZÉKELY 1960, 222v.

<sup>21</sup> SZÉKELY 1960, 214r.

<sup>22</sup> Bethlen Miklós részletesen beszámol álmaidról, rendszeresen próbálja azokat értelmezni, minduntalan jeleket keres, amelyek valami fontos üzenet közvetítői. Érthető módon nem kerülheti el figyelmét semmilyen bizzar történet, következésképp az 1688. június 15-én esett hó sem: „*Ebben az esztendőben 15 junii egész Fogaras földén majd egy előarasnyi hó lőn, mindjárt elméne, semmiben kárt nem tett.*” (*Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980 (Magyar Remekírók), 806.)

<sup>23</sup> Az Apáczaei szellemiségéhez oly közel álló puritanizmuson belül is rendkívül népszerű az égi jelek, vagy a rendkívüli események regisztrálása, ezek előjelként való értelmezése. Noha a puritánusok véleménye megoszlott például az üstökösökkel kapcsolatosan – Martonfalvi Tóth György nem hitt ezek előjel, jóslat, ómen funkciójában – Kisztei Péter viszont egész könyvet (prédikációk, elmélkedések) szánt a témának, és ebben bizonygatta bibliai textusok alapján, hogy az Isten maga támasztja ezeket a jeleket, jelzéseket. Vö. KISZTEI Péter, *Üstökös Csillag...*, Kassa, 1683.

<sup>24</sup> Vö. CARION Joannes, *Cronicum libri tres*, Hallae, 1550. A krónika Melanchton átdolgozásában is megjelent: CARION Joannes, *Chronicon Carionis latine expositum...a Philippo Melanthono*, Witebergae, MDLVIII.

<sup>25</sup> 1555 júliusától Melanchthon új diszciplinát tanít a *Carion-kronika* alapján, ez pedig a világtörténelem. (Vö. Dr. KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi vilásképe. Tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből*, Theológiai Tanulmányok, Debrecen, 1943/75, 7. A továbbiakban KATHONA 1943).

<sup>26</sup> A XVI. században két Antikrisztusról beszélnek a reformátorok, egyik a török, másik a római pápa.

<sup>27</sup> Kathona Géza állítása szerint már Károlyi Gáspárt megelőzően beszélhetünk egy sor olyan szerzőről (Batizi András, Dézsi András, Radán Balázs, Varsányi György, Nagybankai Mátyás, Szkhárosi Horváth, Battháni Orbán, Szegedi Gergely, Benczédi Székely István), akiknek a műveiben e szemlélet vagy ennek bizonyos motívumai már beazonosíthatóak. Vö. KATHONA 1943, 39.

<sup>28</sup> A szöveget Szabó András tette közzé: KÁROLYI Gáspár, *Két könyv = Károlyi Gáspár a gönci prédikátor*, kiad., SZABÓ András, Magvető, Bp., 1984. Továbbá Károlyi nézeteihez a már hivatkozott Kathona Géza-tanulmányon kívül lásd még: KÁROLYI Gáspár, *Két könyv*, kiad., HARSÁNYI András, Budapesti Evangélikus Leánygimnázium, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1940; SZABÓ András, *Károlyi Gáspár (1530–1591)*, Bp., 1984.

<sup>29</sup> Gálszécsi István *A keresztyén tudományrul való rövid könyvecskéhez* csatolt, latin című, de magyar nyelvű, „*A zsidó és a magyar nemzetről*” c. alatt emlegetett művéről van szó. Eredeti példány nem maradt fenn belőle sajnálatos módon. Lásd FARKAS András, *Chronica de introductione Scytharum in Ungariam et Judaeorum de Aegypto*, Krakkó, 1538, RMNY I. 25.

<sup>30</sup> A magyarországi puritanizmus kialakulásában jelentős szerepet vállaló Comenius is hasonlóképpen vélekedett a történelemről. A csoda jeleket a rendkívüli isteni jelenlét jelének (*extraordinaria praesentia Dei signa*) tekintette. A *Gentis Felicitas* c. művében részletesen fejtegeti, hogy az égen és földön feltűnő csodajelek, vagy az ihlettől megszállott férfiak és nők miként tolmácsolják Isten figyelmeztetését a helyes útról letért közösség számára. „*Extraordinarium praesentiae Dei signum est, si cui Populo exorbitanti, & sibi poenas attrahenti, extraordinariis commonefactionibus deus tum irae, si pergat, tum gratiae, si desistat, indicia facit. Cujusmodi sunt prodigia Coelo vel Terra edita: & afflatu divino abrepti viri aut faemie, inusitata, & quae supra hominem sunt, dei nomine loquentes: aut alias viri extraordinariis dotibus (sive consilii, sive roboris) pollentes, & consveta mala emendandi occasiones stimulosve offerentes. Beneficium hoc exaggerat Deus sic populum Israeliticum alloquens: Ego suscitavi de filiis vestris Prophetas & de juvenibus vestris nazareos (Amos 2. 11.) Item: Suscitabat Dominus vindices (Heroas) qui vehementer afflictos liberarent, de manu vastantium eos.*” (COMENII, *Gentis Felicitas. Speculo exhibita iis, qui num felices sint, & quomodo fieri possint, cognoscere velint*, Várad?, 1654?, 14.)